

הערה על טכניקה נדירה של מעתיקים

מאת שמחה עמנואל

מן המפורסמות הוא שסופרים של כתבי יד עבריים בימי הביניים נהגו לעטר את שמם כאשר הוא נקלע בכתוב. נוהג זה נפוץ היה במיוחד בארצות אשכנז, אך ניתן למוצאו גם אצל סופרים שפעלו באזורים אחרים. לפעמים מצאו הסופרים את שמם המלא בתוך הכתוב שהעתיקו, ואזי הם הוסיפו איור מיוחד בגיליון ליד שמם. מעתיקים יצירתיים יותר הצליחו לאתר את שמם ולעטרו גם אם הוא לא הופיע במלואו. כך למשל, סופר ששמו משה עשוי היה לעטר שלוש שורות רצופות (ואפילו שאינן רצופות) בכתוב, שהראשונה מתחילה באות מ', השנייה באות ש' והשלישית באות ה'. סופרים אחרים עיטרו גם (או רק) את שמותיהם של אנשים אחרים שמצאו בכתוב – את שמו של אבי המעתיק או את שמו של האיש שעבורו הועתק כתב היד.¹

ר' מנחם די לונזאנו שיער בראשית המאה השבע עשרה כי רצונו של הסופר של מדרש שיר השירים רבה לציין את שמו של אחד מבני משפחתו הביא לשיבוש גמור של הנוסח. במדרש זה בא משפט סתום, בזו הלשון: "תורי זהב נעשה לך – זו התורה שלמד אלקולאון בדעתו של הב"ה".² בסמוך לו בא קטע נוסף, ובו נזכר השם הסתום בצורה מלאה יותר – "אדקולאון בן הדיסה" – וזה לשונו:

ורבנין אמרין הדבור עצמו היה מחזור על כל אחד ואחד מישראל ואומר לו מקבלני את עליך, כך וכך מצות יש בי, כך וכך דינין יש בי, וכך עונשין יש בי, כך וכך גזרות וכך מצות וכך קלין וחמורים יש בי, כך וכך מתן שכר יש בי, והוא אומר הן והן, מיד הדיבור נושקו על פיו לאדקולאון בן הדיסה ולמדו התורה.³

חוקרים שונים ניסו לפענח את המילים הסתומות, ופתרונו של ר' מנחם די לונזאנו הוא הרדיקלי מכולם. לדבריו, המילים הללו אינן חלק מן המדרש כי אם תוספת של הסופר, שרצה לציין בכתוב את שמו של בן אחותו. וכך כתב ר' מנחם די לונזאנו:

* מחקר זה נתמך על ידי הקרן הלאומית למדע.

¹ ראו: מלאכי בית-אריה, "תחבולת סופרים בהסגרת שמותיהם באמצעות הטקסט המועתק", מאה שערים – עיונים בעולמם הרוחני של ישראל בימי הביניים לזכר יצחק טברסקי, בעריכת עזרא פליישר ואחרים, ירושלים תשס"א, עמ' 129-113; ובנוסף מורחב: Malachi Beit-Arié, "How Scribes Disclosed their Names in Hebrew Manuscripts", *Studia Rosenthaliana* 38 (2005-2006), pp. 144-157.

² מדרש חמש מגילות, פיזורו רע"ט, שיר השירים רבה, פרשה א [יא], דף [ט] ע"ב.

³ שם, פרשה א [ב], דף [ד] ע"א-ע"ב. כך הלשון גם באחד מכתבי היד של המדרש, אך בכתב יד אחר המשפט חסר – ראו נפתלי גולדשטיין, "מדרש שיר השירים רבה בכתב-יד פרמה 1240", קבץ על יד, סדרה חדשה, ט (תש"ם), עמ' 14-13, ושם בהערה 35. וראו גם תמר קדרי, "שני קטעי גניזה למדרש שיר השירים רבה", שם, כ (בדפוס), עמ' 18.

אדקולאון בן הדיסה במדרש שיר, פסוק ישקני. דע כי מעשה היה בסופר אחד שהיה לו אחות ושמה הדסה והיה לה בן ושמו ארקולאון, והסופר [ר] הזה היה כותב מדרשים, ובכל מקום שהיה מוצא תורה היה מתפלל על בן אחותו שיזכה לתורה וכותב דבריו בס' [פר], וכל הרוואה חשב שהם דברי הספר, ולא היא. לכן צריך למחקו. וכן בפסוק תורי זהב צריך למחוק שלמד אלקולאון בדעתו של הב"ה.⁴

למיטב ידיעתי, לא נמצאה עד היום בכל אלפי כתבי היד מימי הביניים שהגיעו לידינו אף דוגמה של סופר שהשתמש בטכניקה המתוארת כאן על ידי ר' מנחם די לונזאנו. סופרים רבים עיטרו כאמור את שמם, אך איש מהם לא הוסיף דברים בגוף הכתוב שלפניהם לצורך זה.⁵ שלוש דוגמאות יחידאיות לטכניקה דומה הזדמנו כעת לידי בכ"י ברלין, המוזיאון היהודי VII.5.262 (לשעבר: כ"י לונדון, בית הדין ובית המדרש 14). זהו כתב יד אשכנזי משנת 1391 שנעתק בידי שלושה סופרים. שמם של שני הסופרים הראשונים היה כנראה חסדא ויוסף בן שמחה, כפי שניתן ללמוד מעיטור השמות הללו; שמו של הסופר השלישי רשום במפורש בקולופון שבסוף כתב היד: אשר בן דוד, שהעתיק את חלקו האחרון של כתב היד עבור החבר ר' אביגדור בן אליעזר.⁶ שלוש הדוגמאות שלהלן הן מתוך קובץ תשובות של מהר"ם מרוטנבורג שהועתק בחלקו האחרון של כתב היד.⁷ כל הדוגמאות מצויות בהעתקו של הסופר השני, יוסף בן שמחה, שהעתיק את דפים 37-198 ב של כתב היד. וזה פירוטן:

1. מהר"ם מרוטנבורג כותב באחת מתשובותיו בזו הלשון: "יש בידי תשובת רבינו יצחק... שכתב בשם רבינו יוסף ב"ר יצחק ז"ל שמוציאים ממון בתקיעת כף". אך הסופר של כ"י ברלין כתב: "בשם רבי יוסף לשם וגם אני בוטח לעד בר' יצחק זצ"ל".⁸ הסופר עיטר בין השיטין את המילים

⁴ ר' מנחם די לונזאנו, שתי ידות, ונציה שע"ח, האצבע השני: המעריך, דף כז ע"ב, ערך "אדקולאון". לדברי אורבך, 'מכל הפירושים הרבים שהוצעו למלים סתומות אלו... נראה עדיין פירושו של הר"ם דילונזאנו' – ראו אפרים א' אורבך, "רשות חז"ל ופירושי אוריגינס לשיר השירים והוויכוח היהודי-נוצרי", תרביץ ל (תשכ"א), עמ' 154 הע' 22 [= הנ"ל], מעולמם של חכמים – קובץ מחקרים, ירושלים תשס"ב, עמ' 520 הע' 22].

⁵ עם זאת, נהגו מקצת המעתיקים לשנות שינויים זעירים בדברים המועתקים כדי ששמם יופיע בראשי השורות – ראו בית-אריה (לעיל, הע' 1).

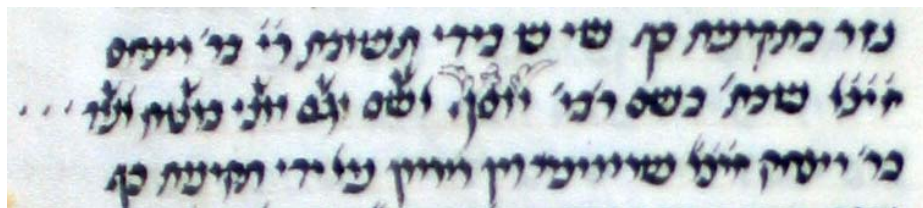
⁶ לתיאור מפורט של כתב היד ראו בקטלוג של חברת כריסטי'ס: *Important Hebrew Manuscripts and Printed Books from The Library of the London Bet Din, Auction: Wednesday, 23 June 1999*, New York, 1999, pp. 12-15.

אני מודה להנהלת המוזיאון היהודי בברלין על הרשות לפרסם קטעים מכתב היד.

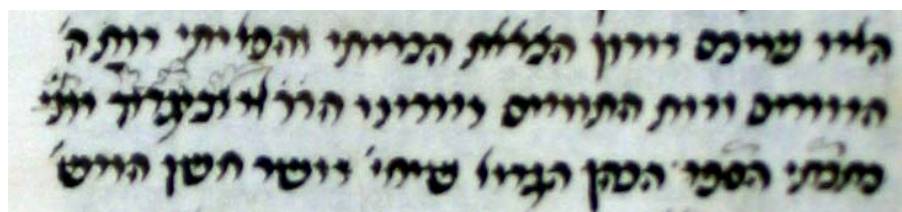
⁷ ראו לפי שע: תשובות בעלי התוספות, מהדורת אברהם יצחק איגוס, ניו יורק תשי"ד, מבוא, עמ' 13-14; Simcha Emanuel, "Unpublished Responsa of R. Meir of Rothenburg as a Source for Jewish History", ed. Christoph Cluse, *The Jews of Europe in the Middle Ages (Tenth to Fifteenth Centuries)*, Turnhout, 2004, pp. 283-293.

⁸ שאלות תשובות מהר"ם מרוטנבורג, קרימונה שי"ז, סי' קפז; כ"י ברלין, דף 158ב, סי' תתצ"ה. על תשובתו של ר' יצחק בן מנחם ראו אברהם גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ז, עמ' 117-119.

המודגשות כאן (ראו צילום להלן). המעתיק לא רק עיטר את שמו כשנקלע לפניו בכתב היד, כדרכם של מעתיקים רבים, אלא הוסיף גם מילות ברכה לעצמו בגוף התשובה.

- בתשובה אחרת כתב מהר"ם "ובשמחת תורה שקוראין כהן או לוי חתן תורה או חתן בראשית", ואילו הסופר של כ"י ברלין כתב "ובשמחת תורה" שיח' שקור' כהן או לוי חתן תורה או חתן בראשית".⁹ אף כאן, המעתיק הוסיף מילת ברכה לעצמו בגוף התשובה.
- תשובה נוספת כתב מהר"ם, והיא ממוענת ל"מורי הרב אביגדור הכהן הגדול אשר חשן המשפט על לבו", ואילו הסופר של כתב היד כתב "מורינו הר"ר אביגדור אני כתבתי הספר הכהן הגדול".¹⁰ אף כאן עיטר הסופר בין השיטין את המילים המודגשות כאן (ראו צילום להלן). במקרה זה הוסיף המעתיק שלוש מילים לתאר את חלקו בהעתקת כתב היד – וליתר דיוק, את חלקו של האיש שעבורו הועתק כתב היד, הלוא הוא אביגדור בן אליעזר.

הטכניקה שהשתמש בה הסופר אינה זהה לגמרי לזו שהציע בחריפותו ר' מנחם די לונזאנו. ר' מנחם די לונזאנו האשים את הסופר שהוסיף את שמו של בן משפחתו בכל מקום שנזכר בספר שלפניו לימוד תורה, ואילו הסופר של כ"י ברלין עשה מלאכה כמעט הפוכה – את השמות של בני משפחתו הוא מצא לפניו, והוא הוסיף להם מילות תואר. המילים שהוסיף הסופר של כ"י ברלין באו לציין את בטחונו בבורא עולם (דוגמה 1), את ברכתו לאביו שיחיה (דוגמה 2) וכתב עבור אביגדור (דוגמה 3).

המילים שהוסיף הסופר בכ"י ברלין אינן בולטות כל כך לעין, והן מתגלות רק בקריאה מדוקדקת בכתב היד. ומי יודע כמה דוגמאות נוספות שכאלו מסתרות להן בכתבי יד עבריים מימי הביניים.

⁹ תשובות מהר"ם, שם, סי' ה, דף ה"ב; כ"י ברלין, דף 165ד, אמצע סי' [תתשמ].

¹⁰ תשובות מהר"ם, שם, תחילת סי' יב; כ"י ברלין, דף 170ג, סי' תתשסג.